

УДК 82 – 31(045)

Л. Ю. Зана

ЖАНР ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО І ФІЛОСОФСЬКОГО РОМАНІВ: ТИПОЛОГІЧНЕ ЗІСТАВЛЕННЯ

У розвідці розглянуто жанрові особливості філософського та інтелектуального романів. Вказано на їхній генетичний зв'язок із філософською повістю. Визначено спільне і відмінне цих жанрів. Систематизовано теоретичні напрацювання щодо визначення жанру філософського роману. Залучено новітні дослідження з теорії та історії літератури, в яких проводяться зіставлення жанрових особливостей сучасних художніх творів. Окреслюються жанрові властивості роману-притчі як одного з різновидів філософського роману.

Ключові слова: жанр, жанрові особливості, філософський роман, інтелектуальний роман, роман-притча, притчовість.

Жанрове визначення художніх творів у літературознавстві завжди відіграло провідну роль, оскільки «жанри складають фундамент літературної історії, відкривають її естетичний аспект» [23], а сам твір «завжди створений в якомусь жанрі <...>, тому що це форма його існування» [13]. На сучасному етапі розвитку літературознавства серед науковців з перманентною періодичністю виникають думки щодо недоречного використання жанрових дефініцій, оскільки в самому понятті жанру поєднується стале і змінне [13], а «художник мислить вже не жанром, а в хаосі жанрів» [5, с. 55]. Та й взагалі, на думку дослідників, сьогодні жанровість та літературність розійшлися, виник примат жанрової невизначеності, змішування, динаміки, фрагментарності [24]. Незважаючи на такі невтішні прогнози для існування жанрових дефініцій, науковці не можуть остаточно від них відмовитися, говорячи про трансформацію жанрів, нові жанрові утворення, реконструкцію жанрів тощо. Як зазначає Н. Бернадська, усі кваліфікаційні рівні визначення жанру мають право на існування, оскільки кожен із них розкриває певний аспект історичної моделі жанру [3]. До цього долучається думка Ц. Тодорова про відмирання старих жанрів і утворення нових. Учений вважає, що «новий жанр завжди є трансформацією одного чи кількох старих жанрів <...>» [22, с. 25]. Тому визначення жанру твору постає як **актуальна** проблема літературознавства.

У нашій розвідці ми робимо спробу розібратися із жанровими визначеннями філософського та інтелектуального романів, які набули популярності ще у минулому сторіччі, і якими сьогодні сучасні письменники також плідно послуговуються, а слідом за ними, – і літературознавці. Відомо, що жанр – багаторівневий феномен, діалогічний за своєю природою, специфіка визначення якого окреслюється в параметрах інтертекстуальності та метатекстуальності [24], коли враховуються не тільки особливості твору як такого: до уваги беруться визначення жанру самим письменником, читачами, критиками, літературознавцями тощо. Вивчаючи творчість відомого французького письменника Мішеля Турньє, ми зіткнулися з проблемою політрактування жанру його творів, причому дефініції «філософський» та «інтелектуальний» роман подаються як синонімічні. Дійсно, традиційно ці жанри не мали чіткого визначення. Зазвичай їх розрізняли здебільшого за хронологічними показниками: філософський роман виник раніше за інтелектуальний, а останній був, так би мовити, нащадком першого. Тому у літературознавстві існує велика кількість критичних праць з цієї теми. Для нашої розвідки ми залучили праці з теорії

філософсько-інтелектуальної прози: В. Агеносов [1], Л. Андрєєв [2], С. Бікульчюс [4], Т. Гуріна [9], В. Дніпров [10], Н. Забабурова [11], Н. Пахсарьян [16], С. Семенова [18], Г. Бондаренко [7], А. Бочаров [6], В. Герасимчук [8], О. Колодій [12], С. Павличко [15] та ін. У більшості вказаних робіт дослідники зверталися до визначення жанру або філософського, або інтелектуального роману, а інколи – змішували ці поняття, вважаючи їх синонімічними. Однак вважаємо, що критичне осмислення цих двох жанрів протягом вже значного часу дозволяє систематизувати теоретичні напрацювання, що є **завданням** нашої розвідки, і виокремити типологічні властивості вказаних жанрів, висвітлення яких постає як **мета** статті.

В енциклопедичній статті жанр філософського роману схарактеризовано як «художній нарратив філософського змісту, в якому відповідні поняття видозмінені в образи, розповідь, набирають емоційної переконливості, жвавості» [14, с. 535]. Цим терміном позначають художні твори, що написані у формі роману, в сюжетах чи образах якого певну роль відіграють філософські концепції. Термін «філософський роман» не має чіткого тлумачення, оскільки філологічні наукові школи вміщують в це поняття різне значення. Про відсутність чіткого тлумачення понять «філософський роман», «інтелектуальний роман», «аналітичний» (мова йде про драму) наголошується в статті Т. Гуріної. Дослідниця зауважує: «Романи Франса називають зазвичай філософськими як повісті Вольтера та Дідро, а деякі романи Т. Манна – інтелектуальними» [9, с. 200].

У дослідженні В. В. Агеносова «Генезис філософського роману» [1] подано історію розвитку цього жанру. Джерелами філософської прози є діалоги Платона: «Спостереження над діалогами Платона дозволяють стверджувати, що конститутивними ознаками художньо-філософської літератури є дослідження письменником найбільш загальних проблем природи і суспільства, які вирішуються завдяки особливій структурі оповіді» [1, с. 34]. Обов'язковою ознакою філософського роману В. Агеносов називає наявність філософської ідеї і конструювання такого сюжету, в якому значення мали б не розвиток подій або розкриття характерів, а можливість перевірити ідею через образи [1, с. 34]. Тобто композиція такого роману підпорядкована розгортанню ідеї-сюжету. Подібна характеристика філософського роману міститься і в праці В. Бікульчюса «Поетика філософського роману» [4].

Таким чином, в основі філософського роману міститься філософська ідея, яка в процесі розгортання сюжету доводиться або відкидається. Будь-який справжній художній твір може мати філософську оцінку, містити міркування, узагальнення, концепції, проте «філософська ідея, яка визначає собою всю систему художніх координат твору, притаманна тільки філософському роману» [4, с. 55].

Певну паралель між філософською повістю XVIII століття та інтелектуальним романом XX століття проводить Т. Гуріна. Трьома ознаками вказаних жанрів дослідниця називає: 1) наявність у творі висловлювань теоретичного змісту або «нехудожніх структур» (це визначення ми залучили з новітніх досліджень специфіки філософського роману [9]; 2) відкрито умовні сюжет і характери твору, які опредмечуються не у життєподібній формі, а тяжіють до експериментальних умов; 3) наявність «підтримуючих» елементів (теорії висловлюються у вигляді афоризмів, відбувається зіткнення різних точок зору, сюжет набирає цікавості (хоча і не обов'язково), з'являються вставні епізоди із життєподібним описом) [9, с. 204].

Простежуючи еволюцію ознак від філософської повісті до інтелектуального роману, дослідниця доходить висновку, що основними ознаками жанру можна вважати перші дві (наявність теорії та умовність сюжетно-композиційного принципу), хоча вони змінюються, містять інше смислове навантаження, завдяки чому «назва

“інтелектуальний” зі всією умовністю більше доречно для сучасного роману, ніж “філософський» [9, с. 201]. Цю думку поділяємо і ми, адже вважаємо, що у ХХ столітті філософське письмо поступається місцем інтелектуальному, а романи слугують не просто платформою для проголошення ідей: вони акумулюють у собі весь досвід літературної творчості і представляють єдиний сплав, з якого читач самостійно виокремлює для себе найближчий шар. За таких умов відбувається злиття теорії (філософської ідеї) з живим творчим імпульсом, образом, символом, і письменники намагаються «<...> здійснити своє світоглядне завдання винятково через художні засоби, стиль, мову, майже не застосовуючи пряме риторичне висловлювання переконань і поглядів» [18, с. 120]. «Підтримуючі елементи» як третя ознака жанру також містяться і в сучасному романі, проте поряд із сатирою, шаржем, карикатурою, елементами політичного памфлету, роману виховання тощо, які збагатили філософський роман у ХХ столітті, «зустрічається не у всіх романах цього типу, використовується у різноманітних поєднаннях і пропорціях» [9, с. 206]. Таким чином, перманентними залишаються перші дві ознаки жанру, «що зближує інтелектуальний роман з філософською повістю ХVIII століття і робить можливим їхнє поєднання у межах загальної структури» [9, с. 206].

Для характеристики творчості письменників ХХ століття, які працювали в жанрі філософського роману, Л. Андреев також застосовує термін «інтелектуальний роман». Засновником цього типу роману дослідник називає Т. Манна, маючи на увазі роман «Чарівна гора», хоча й зазначає, що «німецький інтелектуальний роман можна було би назвати і філософським», беручи до уваги німецьку традицію філософування, що йде від Гете. Проте «романи Т. Манна або Г. Гессе інтелектуальні не тільки тому, що тут багато розмірковують і філософують. Вони “філософічні” за своєю будовою – за обов’язковою наявністю в них різних “рівнів” буття, які постійно співвідносяться один з одним, один одного оцінюють і вимірюють» [2]. Вчений, зокрема, характеризує особливості сприйняття часу німецькими романістами. У творах Г. Гессе і Т. Манна час розділений на історичний, пов’язаний із вічністю, і час особистісний, час існування людини. У протиставленні цих часових рівнів убачаємо одну з ознак філософського роману – дискусію, мета якої знайти істину. Л. Андреев зазначає, що інтелектуальний роман утілює одну з характерних особливостей реалізму ХХ століття – потребу в інтерпретації життя, його тлумаченні, що переважала над потребою в розповіді.

В. Днепров також називає романи Т. Манна інтелектуальними і наголошує на синтезі у творчості німецького письменника філософського і соціального романів, а сам письменник, на думку науковця, об’єднує у собі творця і теоретика: «Перехід образу в загальну думку і загальної думки знову в образ складає принцип оригінального стилю Томаса Манна» [10].

На уявлення про автора філософського роману як про унікальне поєднання філософа і письменника в одній особі спирається українська дослідниця Н. Герасимчук. У докторській дисертації «Специфіка тексту філософського роману ХХ століття» авторка висловлює думку, що поширена у ХХ столітті тенденція до інтелектуалізації прози закорінена в ідею універсальності мистецтва, «яка поєднує і художнє, і філософське пізнання (Ф. Шеллінг)» [8, с. 1]. Письменники філософського спрямування (Ж. П. Сартр, А. Камю, Ф. Кафка, А. Мердок, В. Голдінг, Г. Гессе, Т. Манн, Р. Музіль) не тільки писали твори, вони протягом всього життя створювали «різні світоглядно-естетичні художні моделі» [8, с. 3], які дослідниця називає текстами або романами культури – «відображеною або спотвореною (але завжди ціннісною) картиною світу» [8, с. 3].

У роботі В. Герасимчук міститься також теза про притчовий характер філософського роману і притчовість як маркер філософічності тексту [8, с. 14]. Зазначимо, що у ХХ столітті звернення письменників до жанру притчі виявляє властивість сучасної творчості, її схильність до використання первісних художніх форм: міфу, притчі, метафори [18, с. 21] як можливості винести філософську проблематику на позачасовий і позапросторовий рівень. Головними ознаками чистого жанру притчі є алегоризм, умовність, повчальність, двоскладова композиція [12].

У сучасній літературі існують різноманітні варіанти використання притчі у художньому творі: повість-притча, роман-притча, п'єса-притча, казка-притча тощо, адже «ХХ століття ознаменувалося своєрідним притчовим вибухом» [6]. Твори письменників Л. Андрєєва, Ф. Кафки, Г. Маркеса, А. де Сент-Екзюпері, А. Камю, Ч. Айтматова, Д. Апдайка, У. Голдінга, У. Фолкнера, Ю. Місіми аналізуються з позиції функціонування в них притчі. Звичайно, цей жанр має багатовікову історію розвитку, і на сучасному етапі функціонування літератури притча виявляється в різноманітних жанрових різновидах і модифікаціях, набуває нового значення і, відповідно, тлумачення.

В одному з останніх досліджень жанру роману-притчі на прикладі пізніх романів В. Голдінга наголошено на невизначеності як основній властивості притчі ХХ століття, що, у свою чергу, спрямовує до відповідної поетики творів, яку дослідниця, услід за У. Еко, окреслює в параметрах філософського роману «відкритого типу» [20]. Невизначеність авторської позиції як філософське запитання у творах такого типу є головною відмінністю від традиційних ознак жанру притчі, які, навпаки, обумовлюють філософську відповідь.

Попри структурно-семантичні зміни жанру притчі, наявність безлічі її варіацій і варіантів, у ній зберігаються найсуттєвіші ознаки цього жанру, такі як лабораторність і вигаданість художнього світу задля символічної ілюстрації однієї або комплексу ідей письменника; двоплановість побудови, де за алегорією приховується істина; письменник, можливо, у редукованій формі, виконує дидактичну роль [21, с. 51–53], [15, с. 49].

Отже, об'єднання теорії, поняття з образом, символом, їхня органічна взаємодія і взаємопроникнення виливаються в художній твір, який називається інтелектуальним або філософським романом. Жанровими ознаками можемо вважати наявність теорій, дискусій, спростування або доведення певних філософських ідей; перевірку ідей через спеціально для цього побудовані ситуації; умовність сюжетно-композиційного принципу, формування ідеї-сюжету, де весь хід твору, розгортання подій зумовлені ідеєю, що стоїть в центрі всього твору і дає імпульс розвиткові сюжету. Одним з різновидів філософського роману є роман-притча, важливими ознаками якої є наявність умовної форми, експериментальність сюжетних побудов задля демонстрації здебільшого однієї або комплексу ідей письменника, двоплановість як основа сюжетно-композиційного принципу, прозора або латентна дидактична роль автора роману-притчі.

Ми розмежовуємо поняття «філософський роман» та «інтелектуальний роман», виходячи з позицій генетичного зв'язку цих жанрів із філософською повістю. На наш погляд, філософський роман має більш міцний зв'язок із жанровими особливостями філософської повісті. Натомість, в інтелектуальному романі з'являється поліпроблематика, ускладнюються образи, письменники звертаються до відтворення міфологічних структур, які надають проблемам універсальності, всеохопності, виводять на позачасовий і позапросторовий рівень. Це логічно впливає з самого сенсу проблем ХХ століття як періоду релятивізму, безпорадності індивіда в соціумі і перед

природою. Це дистанційне інтелектуальний роман від філософської повісті, яка актуалізує здебільшого морально-етичні проблеми. Звернення до міфопоетики в інтелектуальному романі позначається на його образності: твори насичені міфосимволами, що складаються в строкату мозаїку, складну багаторівневу систему символічних кодів. Одним із різновидів філософського роману є роман-притча, важливими ознаками якого є наявність умовної форми, експериментальність сюжетних побудов задля демонстрації однієї, рідше – комплексу ідей письменника, двоплановість як основа сюжетно-композиційного принципу, алегоричність, прозора або латентна дидактична роль автора роману-притчі.

Отже, **філософський роман** – твір, в якому найвиразніше проявляються авторські ідеї, що і постають головною рушійною силою створення роману. **Інтелектуальний роман** починає функціонувати в літературі здебільшого з ХХ століття. Особливості та відмінності від філософського роману полягають у царині поетикальних засобів вираження авторських ідей. В інтелектуальному романі поряд із засобами, що властиві філософському роману, з'являються такі, що найширше розвинулися саме у ХХ столітті і пов'язані з прискореним розвитком психології (психоаналізу), міфокритики, етнології, соціології, історичної науки, лінгвістики тощо.

Список використаної літератури

1. Агеносов В. Генезис философского романа : Учебное пособие для вузов / В. В. Агеносов. – М. : Издательство Московского педагогического института, 1986. – 130 с.
2. Андреев Л. Г. Интеллектуальный роман [Электронный ресурс] / Л. Г. Андреев. – Режим доступа // <http://www.infoliolib.info/html>.
3. Бернадська Н. І. Теорія роману як жанру в українському літературознавстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.01.06 / Н. І. Бернадська. – К., 2005. – 36 с.
4. Бикульчюс В. Поэтика философского романа / Бикульчюс В. – Вильнюс, 1988. – 71 с.
5. Бовсунівська Т. М. Теорія літературних жанрів : жанрова парадигма сучасного зарубіжного роману / Т. М. Бовсунівська. – К. : КНУ, 2009. – 520 с.
6. Бондаренко Г. Ф. Притча як видова категорія [Електронний ресурс] / Бондаренко Г. Ф. – Режим доступу: http://librar.org.ua/sections_load.php?s=philology&id=2792&start=1.
7. Бочаров А. Бесконечность поиска. Художественные поиски современной советской прозы / А. Бочаров. – М. : Советский писатель, 1982. – 423 с.
8. Герасимчук В. А. Специфіка тексту філософського роману : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня д-ра. філол. наук : спец. 09.00.08. / В. А. Герасимчук. – Київ, 2008. – 34 с.
9. Гурина Т. Л. Некоторые предпосылки изучения авторской позиции в интеллектуальном романе XX века / Т. Л. Гурина // Проблема автора в художественной литературе. – Вып.1. – Ижевск, 1974. – С. 200–209.
10. Днепров В. Д. Идеи времени и формы времени / В. Д. Днепров. – Л. : Советский писатель (Ленингр. отделение), 1980. – 589 с.
11. Забабурова Н. В. Французский философский роман XVIII века : самосознание жанра // XVIII век: литература в контексте культуры. – М., 1999. – С. 94–104 [Электронный ресурс] / Н. В. Забабурова. – Режим доступа : <http://natapa.msk.ru/index.html>.
12. Колодій О. І. Притча і притчевість в українській прозі 70-80-х років ХХ століття: автореф. дис...канд. філол. наук, спеціальність : 10.01.06. / О. І. Колодій. –

18 с.

13. Копистянська Н. Х. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства : Монографія. / Н. Х. Копистянська. – Львів : ПАІС, 2005. – 367 с.

14. Літературознавча енциклопедія : У двох томах. Т.1 / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 608 с.

15. Павличко С. Д. Вільям Голдінг і криза раціоналізму / С. Д. Павличко // Лабіринти мислення / С. Д. Павличко. – К. : Наук, думка, 1993. – С. 40–58.

16. Пахсарьян Н. Т. Теория постмодернизма и современный французский роман [Електронний ресурс] / Н. Т. Пахсарьян. – Режим доступу : <http://magis2000.narod.ru/mg5.htm>.

17. Пестерев В. А. Модификации романной формы в прозе Запада второй половины XX столетия / В. А. Пестерев. – Волгоград. : Изд. ВолГУ, 1999. – 312 с.

18. Семенова С. Преодоление трагедии : «Вечные вопросы» в литературе / С. Семенова. – М. : Сов. Писатель, 1989. – 440 с.

19. Стил и жанр художественного произведения. Стилиевые особенности жанровых разновидностей английского и американского романа : [сб. научн. работ / ред. Л.А. Кузнецова, И.В. Викторовская]. – Львов : Изд-во при Львов. ун-те издательского объединения «Вища школа», 1987. – 127 с.

20. Стовба Г. С. Пізні романи В. Голдінга : поетика і проблематика «відкритого твору» : автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.01.04. / Г. С. Стовба. – Сімферополь, 2008. – 21 с.

21. Теория литературы : учеб. пособие [для студ. филол. факультетов высш. учеб. зав.] : в 2 т. / [под ред. Н. Д. Тмарченко]. – М. : Издательский центр «Академия», 2004.

22. Тодоров Ц. Походження жанрів / Ц. Тодоров // Поняття літератури та інші есе. – К. : «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 22–40.

23. Juvan M. Generic Identity and Intertextuality [Електронний ресурс] / M. Juvan / Trans. from the Slov. by Scubic A.A. // CLCWeb : Comparative Literature and Culture: A www Journal. – west Lafayette, 2005. – Vol. 7, № 1 – Режим доступу : <http://clcwebjournal.lib.purdue.edu>.

24. Le genre littéraire / Textes choisis et présentés par Macé M. – P. : Flammarion, 2004. – 256 p. Lévi-Strauss Cl. L'origine des matières de table. – 1968. – P. 422.

Стаття надійшла до редакції 31.10.2014.

L. Y. Zana

GENRE OF INTELLECTUAL AND PHILOSOPHICAL NOVELS: TYPOLOGICAL COMPARISON

The article highlights the problem of defining intellectual and philosophical novels. The author is guided by certain theoretical argumentations about the genre of the novels stressing upon the differences between the genre of the novels under consideration. As a rule the genre of intellectual and philosophical novels are described as synonymy but these terms are characterized by typological features peculiar to both of them. Intellectual and philosophical novels are linked with philosophical story, but philosophical novel is considered to be more related to the story's genre features. Whereas polyproblematics, compound images, mythological structures are revealed in intellectual novel. These features of intellectual novel give novelists the opportunity to deduce universal problems on a new level beyond time and space. It logically comes from the sense of XX century problems as a relative period and human's helplessness in the face of nature. That's why intellectual novel is connected with a philosophical story which highlights the problems of morality. Mythopoetics in intellectual novel is reflected figuratively: the novels are filled with mythosymbols and symbolical codes. Philosophical novel works with author's ideas which

prove to be a basic motive power to create a novel. Intellectual novel has functioned in literature since XX century. The features and differences between philosophical novel are linked with poetical level of the work. Intellectual novel combines not only artistic features of philosophical novel but also the ones inherent to the XX century: psychoanalysis, mythocritics, ethnology, sociology, history, linguistic etc.

Key words: *genre, genre features, philosophical novel, intellectual novel, parable, features of parable.*

УДК 821.161.2-311.6

М. М. Коновалова, Т. М. Грачова

ХУДОЖНЄ МОДЕЛЮВАННЯ ЕПОХИ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ В РОМАНІ Л. ПОЛТАВИ «1709»

Стаття присвячена аналізу історичного роману «1709», який розширює рамки художнього діалогу української літературної мазепіани. Інтерпретація образу здійснюється у контексті художнього, історичного та фольклорного дискурсів. Акцентується увага на вдало обраному письменником прийомі паралельного розгортання двох сюжетних ліній, поєднанні науково підтвердженої інформації й вимислу, що дозволило повноцінно й багатопланово розкрити індивідуальне, авторське бачення конкретного історичного часу й людини в ньому.

Ключові слова: *історичний роман, стилізація, літературний дискурс, художній вимисел, сюжетна лінія.*

У 60-их роках ХХ ст. в Україні ідеологічні настанови не дозволяли об'єктивно висвітлювати постать гетьмана Івана Мазепи, всебічне, багатопланове й об'єктивне зображення було можливим лише в діаспорі. Саме українська еміграція продовжила в історичній романістиці ту тенденцію висвітлення гетьмана, яку в кінці ХІХ – на початку ХХ століття розпочали М. Старицький, Б. Лепкий та ін. Метою історичних романів, які позиціонували українські романтики межі століть, було представити характер Мазепи, зняти з нього тавро зрадника, розкрити внутрішню сутність його душі в нелегких пошуках істини, самого смислу існування.

Письменники української діаспори, на відміну від європейських митців, які в низці захоплюючих творів заторкували лише кілька інтимних епізодів з життя великого гетьмана, ставили акцент на національних критеріях як чинниках збереження власної спільної ідентичності, намагалися з художньою об'єктивністю реконструювати козацьку добу, представити її людей згідно з документами або згідно із законами дослідницької ймовірності.

Український еміграційний письменник мурівського періоду Леонід Полтава в історичному романі «1709» запропонував свій погляд на епоху легендарного гетьмана Мазепи. Роман як найбільш відомий українському читачеві твір Л. Полтави був написаний у 1961 році. Текст певною мірою «накладається» на уже відомий до цього часу історичний матеріал про гетьмана, і має багато схожого й багато відмінного, своєрідного. При цьому письменник не лише наслідував чи стилізував, а вів діалог із попередніми науковими та художніми дискурсами.

Метою статті є аналіз авторської концепції постаті гетьмана Мазепи у контексті художнього, історичного та фольклорного дискурсів. Аналіз історичного роману